

Honungsblomster och gulyxne i Norrtälje kommun

JOAKIM EKMAN

Under somrarna 1989-90 har jag återinventerat gamla växtlokaler för några orkidéarter i Norrtälje kommun. Detta för att kunna få en aktuell bild av deras utbredning.

Honungsblomster är en orkidé som tidigare fanns på flera lokaler i Roslagen, men som inte påträffats de senaste årtiondena. Gulyxne har alltid varit ovanlig.

Herbariematerialet i Riksmuseet, Stockholm (S) och Fytoteket, Uppsala (UPS) har kontrollerats. EA ms = Almquist ms, A & A = Almquist & Asplund (1937).

Honungsblomster (*Herminium monorchis*)

Honungsblomster är en några centimeter till decimeterstor orkidé med gulgröna blommor. Den finns i stora delar av Centraleuropa och Asien österut till

Mongoliet och Japan (Hultén & Fries 1986). I Norden förekommer den mycket sällsynt i Danmark (Löjtnant & Worsøe 1977) och Norge. I Finland är den utgången sedan mitten på sjuttioalet. Dess sista växtplats, en strandäng på Eckerö, Åland, växte igen.

I Sverige är honungsblomster funnen från Skåne norrut till Dalarna. Inom många områden har den försvunnit helt. Bara inom vissa delar av Öland och Gotland är den fortfarande riklig. På Linnés tid var den "copiosissime", dvs synnerligen talrik, på Gräsö i norra Uppland. I Södermanland finns den ännu kvar på två lokaler (Wanntorp 1989).

Den enda kvarvarande uppländska lokalen är ett kalkrikt källkärr norr om Hjälstaviken. Denna lokal upptäcktes 1963 av Evert Plahn (EA ms). Då jag besökte lokalen i juli 1990 fanns två

blommande ex samt 20 bladrossetter på toppen av en blååteltuva i en igenväxande del av kärret. Omgivande bladvass trängde på i den lilla gläntan där nu betesdriften hade upphört. Honungsblomster har även funnits i en annan, ännu betad, del av kärret. På denna plats var emellertid markskiktet helt bortnött av boskapen 1990 och inga ex påträffades där. *Det brådskar att bevara denna enda kända upplandslokal!*

I Norrtälje kommun har honungsblomstret i första hand vuxit i anslutning till stränder i innerskärgården. Sannolikt har det varit betade strandängar, ofta i anslutning till något mindre bäckutlopp (fig 1).

Tidigare fynd

Blidö sn: Storvik, J. W. Hamner (A & A); Kolsvik, C. Sundell (A & A); Oxhalsö, 3 lok, 1900, K. Brandt m fl (S, UPS, A & A); Köpmanholm, 1862-72, C. A. Fredriksson m fl (S, A & A). —

Länna sn: Väringsö, 1886, O. Sternvall (S, A & A); Mora skog, E. Almquist (A & A); Mörtsund a - vikens N-sida, B. Jahrl, E. Lindegren (A & A); Mellan Östervik och Fjällen, två lok, 1924, = de två föreg lok, B. Jahrl (EA ms). — Rådmansö sn: Åkerö, H. & M. Johansson (A & A). — Rö sn: En opreciserad lok, (Almquist 1929). — Singö sn: Hörnängen samt österut, 1925, ymnig, G. A. Ringselle m fl (S, EA ms); Byviken, 1919-25, G. A. Ringselle (S, UPS, EA ms); Nära kyrkan, 1838, = någon av föreg lok?, K F. Thedenius (EA ms); — Söderby-Karl sn: Ramviken, 1924-| 25, förgäves sökt 1990, G. Palmer, F. Agelin (Palmer 1954, EA ms). — Vaddö sn: Studsboda, K. A. Osenius = Storhagen, 1900, E. M. Lem-oine (EA ms); Granö vid Bagghusfjärden, 1927, förgäves sökt 1990, S. Törnell (EA ms); Sandviken, 1889, O. F. Andersson (S); Ortala, 1879, T. Hedlund (EA ms); Byholma vid Grisslehamn, 1901-34, bl a talrik, (S, EA ms); NÖ Grisslehamn, 1923, S. Lindman (EA ms). — Vätö sn: En opreciserad lok, 1882, F. Nordwall (EA ms).

Gulyxne (*Liparis loeselii*)

Gulyxne är i likhet med honungsblomster en orkidé med gulgröna blommor.

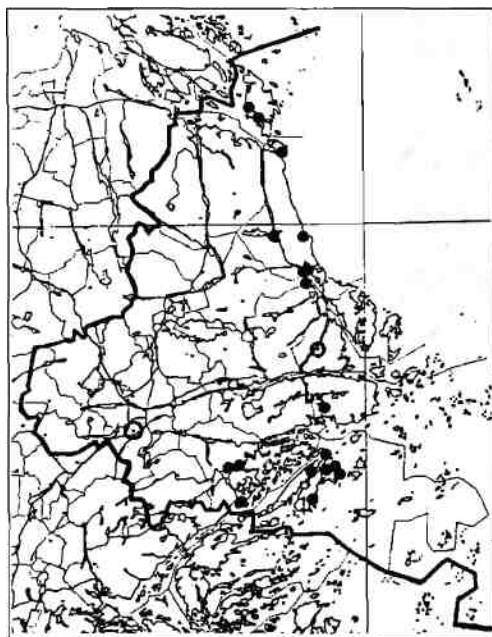

Fig 1. Lokaler för honungsblomster i Norrtälje kommun (efter EA ms, kompletterad).

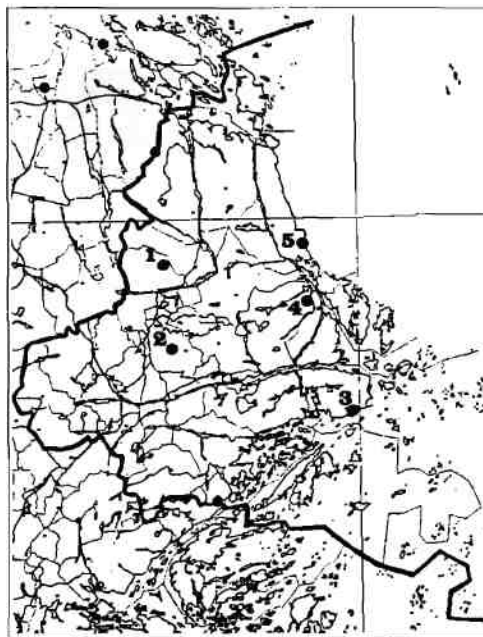

Fig 2. Lokaler för gulyxne i Norrtälje kommun och angränsande område (efter EA ms, kompletterad).

Den tillhör en grupp orkidéer som har sina närmaste släktingar i tropikerna. Det latinska artepitetet syftar på botanisten J. Loeselius som i sin Flora Prussica från 1702 först skrev om gul» yxne (Nyman 1868).

Gulyxne växer på gungflyn och i blöta brunmossekärr i våra kalktrakter. Den missgynnas om fältskiktet blir alltför tätt och växer därför gärna i anslutning till Öppna partier, t ex mindre höljer. Av denna anledning gynnas arten av ett måttligt bete.

Gulyxne förekommer över stora delar av Central- och Östeuropa samt i Nordamerika, framför allt östra USA och Canada. Den finns även sällsynt i Sibirien. I Norden påträffas gulyxne fortfarande på ett tiotal lokaler i Danmark samt på Åland. I Norge är arten utgången sedan drygt femtio år. Inom hela utbredningsområdet har den minskat mycket kraftigt till följd av bl a utdikningar (Hultén & Fries 1986, Lye 1990, Løjtnant & Worsøe 1977).

I Sverige växer gulyxne i Skåne, Öland, Gotland, Östergötland, Södermanland, Uppland och Gästrikland. En äldre uppgift finns från Bohuslän. Landets rikaste lokal är Millumträsk i Tingstäde sn på Gotland. Här in-

räknades 8300 ex 1984 (Sturevik & Högström 1984). En mycket rik lokal finns även vid Sandemar i Södermanland (Nilsson & Gustafsson 1982). De flesta svenska förekomsterna finns utefter kusten i Norduppland (framför allt på Hållnäs halvön) samt i angränsande delar av Gästrikland (Ståhl 1985).

Fig 3. Gulyxne. Foto J. Ekman

I Norrtälje kommun har gulyxne påträffats på fem lokaler (fig 2). På tre av dessa har den återfunnits 1989-90. Arten är även funnen alldeles invid kommungränsen i Roslags-Kulla, där ej sedd i senare tid.

Aktuella fynd

1. Edsbro sn, Igelsjön

En liten gungflykantad skogssjö omgiven av ett öppet rikkärr. Den norra delen betades ännu i början på 1980-talet, men betet har nu upphört.

Rik kärlväxtflora med bl a hårstarr (*Carex capillaris*), . nålstarr (*C. dioica*), näbbstarr (*C. lepidocarpa*), ängsnycklar (*Dactylorhiza incarnata*), kärrknipprot (*Epipactis palustris*), myggblomster

(*Hammarbya paludosa*), tätört (*Pinguicula vulgaris*), rosettjungfrulin (*Polygala amarella*) och majviva (*Primula farinosa*). Av mossor kan nämnas guldspärrmossa (*Campylium stellatum*), praktkrokmossa

(*Drepanocladus revolvens*), piprensarmossa (*Paludella squarrosa*) och purpurvitmossa (*Sphagnum warnstorffii*). Dessutom finns här sumpröksvamp (*Bovista paludosa*) (2 ex 1980, 1 ex 1985, 6 ex 1989).

Gulyxne upptäcktes av Erik Almquist (Almquist 1929). 1975 sågs 7 ex, varav 1 blommande (Nilsson & Gustafsson 1982). 1980 såg jag ca 135 ex, 1985 1 bladrosett (inget blommande ex), 1989 11 ex på ett par kvadratmeter.

2. Lohärad sn, Mårdsjön Liksom Igelsjön en gungflykantad liten skogssjö. Från N-delen och 200 m NNV-ut sträcker sig det s k Mårdsjökärret.

Hela området är präglad av kalkrikedomen i moränen. På slutet av 1970-talet dikades Mårdsjökärret, trots att lokalen var känd som ett botaniskt mycket värdefullt objekt. Denna del av området har därefter trivialiserats och domineras nu av blåtåtel (*Molinia caerulea*). Gungflyt kring Mårdsjön är emellertid fortfarande intakt.

Bland kärlväxterna i området kan nämnas: ängsstarr (*Carex hostiana*), näbbstarr, ängsnycklar, storsileshår (*Drosera anglica*, rikl), kärrknipprot (ca 50 ex 1976, 3 fertila och 40-tal sterila skott 1990), gräsull (*Eriophorum latifolium*), tätört, majviva (2 ex 1989) och vitag (*Rhynchospora alba*, rikl). Av mossor kan nämnas guldspärrmossa, praktkrokmossa och korvmossa (*Scorpidium scorpioides*). Den intressanta svampen myrjordtunga (*Geoglossum sphagnofilum*) fanns i mängd i gungflyt 1990.

Gulyxne påträffades 1952 av Harry Smith (UPS). Även sedd 1953 (EA ms). Ej funnen vid årlig kontroll 1954-58. 1959 2 ex, 1960-61 ej sedd, 1962 riklig, 1963-66 ej kontrollerad, 1967 1 ex, 1968 ej kontrollerad, 1969 1 ex, 1970 20-tal

ex, 1971-74 ej kontrollerad, 1975 5 ex (varav 1 blommande), 1976 ej sedd, 1977-79 ej kontrollerad, 1980 några icke blommande ex, 1981 2 fertila och 3 sterila ex, 1982-88 ej kontrollerad, 1989 1 blommande ex, 1990 ej sedd (sammanställt från: Nilsson & Gustafsson)

Fig 4. Gulyxne. Foto J. Ekman.

1982, Smith m fl ms, samt egna obs).

3. Rådmansö sn, Gunnarsmaren Ett myrområde på ca 8 ha. Rik orkidéflora. Sumpröksvamp, myrjordtunga och komossa (*Splachnum ampullaceum*) är några intressanta kryptogamer

som finns här. Området är närmare beskrivet i Johansson (1974).

I ett begränsat parti med trädstarrvegetation (*Carex lasiocarpa*) påträffas gulyxne. Funnen här 1973 av Klas-Rune Johansson men skall ha setts även tidigare. 1973 sågs ca 50 ex, 1974-75 färre (Nilsson & Gustafsson 1982). 1976 såg jag ca 50 ex, 1988 minst 2 ex (höstbesök), 1990 ca 50 ex.

Tidigare fynd

4. *Roslags-Bro sn: Ropnästräsket*, (200-450 m NNO torpet Träsket).

Ett öppet, till större delen vassfyllt kärr. Inom partier med glesare och mer lågvuxen bladvass finns en rikare flora.

Vid besöket 1990 påträffades rikligt med sumpnycklar (*Dactylorhiza traunsteineri*) i norra delen. Den finns även i kärret V torpet Träsket. I övrigt noterades bl a myggblomster, slåtterblomma (*Parnassia palustris*, rikl) samt blåsäv (*Scirpus tabernaemontani*) som havsstrandsrelikt. Bland mossor finns t ex pip-remsarmossa sparsamt.

Gulyxne har bara påträffats en gång. Erik Almquist noterade den 1937 som sparsam vid N-sidan, tillsammans med kärrknipprot, som inte heller den återfunnits (EA ms, Almquist 1948, S). Helt otänkbart är det väl emellertid inte att återfinna arten på denna lokal.

5. *Väddö sn: Maran*, (1000 m SO Stensjön) Mycket vackert extremrikkärr. Öppet, med gles-tämligen tät bladvass och enstaka björkar och martallar.

Massförekomst av kärrknipprot. I övrigt bl a blodnycklar (*Dactylorhiza incarnata* var *cruentata*), flugblomster (*Ophrys insectifera*, 25 ex 1990), hår starr, näbbstarr, tätört, majviva och rosettjungfirulin.

Gulyxne upptäcktes 1981 av Bo Granberg. 1984 fanns 1 ex och 1986 10 ex (BG muntl). Ej sedd av mig 1989-90. Kan dock finnas kvar på denna lokal.

Maran har på senare år blivit alltmer hotad. Ett hygge når fram till V-kanten och i söder har en ny skogsbilväg dragits. Kärret har även blivit allt torrare och riskerar att växa igen.

Ingen av lokalerna för gulyxne inom Norrtälje kommun är skyddad som

naturreservat. Gunnarsmaren har visst skydd då området avsatts som fritidsområde av markägaren, Stockholms läns landsting, med målsättning att bevara floran inom området. Skydd och även skötselåtgärder behövs emellertid för övriga lokaler.

Litteratur

- Almquist, E. ms. Opublicerade manuskript, förvarade på handskriftsavn, Uppsala universitetsbibliotek. Okatalogiserad.
- . 1929: Upplands vegetation och flora. *Acta phytogeogr. suec.* 1.
- . 1948: Utbredningstyper i Upplandsfloran. I: *Natur i Uppland*. Göteborg.
- . & Asplund, E. (red) 1937: *Stockholmstraktens växter*. 2 uppl. Stockholm.
- Hultén, E. & Fries, M. 1986: *Atlas of North European Vascular plants north of the Tropic of Cancer*, 1. Königstein.
- Johansson, C.-R. 1974: Vegetation och flora på Riddersholm-Kappelskärsområdet i Roslagen. *Medd. fr. Växtbiologiska inst., Uppsala* 1974:2.
- Lye, KA. 1990: On extinct and supposedly extinct vascular plant species in Norway. *Lidia* 2: 113-163.
- Løjtnant, B. & Worsøe, E. 1977: Foreløbig status över den danske flora. *Reports from the Botanical Institute, University of Aarhus* No 2.
- Nilsson, Ö. & Gustafsson, L.-Å. 1982: Projekt Linné rapporterar 121-132. *Svensk Bot. Tidskr.* 76: 135-145.
- Nyman, C. F. 1868: *Sveriges fanerogamer. Sednare delen*. Örebro.
- Palmer, G. 1954: Söderby-Karls flora. I: Unes-tam, G. *En bok om Söderby-Karl: 572-577*.
- Smith, H. m fl ms: Kartotek över Erkenväxter. Manuskript förvarat på Inst för syst bot, Uppsala.
- Sturevik, B. & Högström, S. 1984: Myggnycklar *Liparis loeselii* på Gotland. *Rindi* 4: 55-68.
- Ståhl, P. 1985: *Hotade och sällsynta växter i Gävle kommun*. Gävleborgs botaniska sällskap. Stencil.
- Wanntorp, H. -E. 1989: Två orkidéer i Sörmland. *Nymphaea* 5: 7-8.